

IMMA OLLICH I CASTANYER I MARIA OCAÑA I SUBIRANA*

LA IMATGE DE LA DONA A LA ICONOGRAFIA MEDIEVAL

ABSTRACT:

Mediaeval documents reflect the image of mediaeval woman in a special way, generally in relationship with men, as daughter of, wife of, widow of... There are few many women that act by herselfes in a patriarchal society.

This paper wants to give a look on the mediaeval woman through another way: the iconographical images. Miniatures, pictures, sculptures, altarpieces, engraving, inscriptions, drawings, show us how were mediaeval women, how they were dressed, how they worked and how they lived.

We can see two kinds of woman's image, the sacred one with virgins, martyrs and roman and gothic mother-of-god's; and the profane image, that presents not only ladies and gentlewomen but marginal women as jews and witches. But, above all, there are workers, women that work as peasants, as craftswomen, and that make all kind of jobs beside men.

0. INTRODUCCIÓ

La imatge de la dona es veu reflectida en els documents medievals, gairebé sempre a partir de la seva relació amb els homes: filla de, dona de, vídua de... A l'Edat Mitjana, són ben poques les dones que actuen pel seu compte en una societat bàsicament dominada per un funcionament patriarcal. Aquest article intenta aportar una visió de la dona des d'un altre angle: la imatge de la dona a través de la iconografia medieval. Miniatures, retaules, pintures, escultures, gravats, inscripcions i fins i tot caricatures, deixen veure de tant en tant com eren les dones medievals,

*Imma Ollich i Castanyer (Universitat de Barcelona), Maria Ocaña i Subirana (Museu Arqueològic de l'Esquerda)

com vestien, com treballaven i com vivien. O potser, de fet, les imatges són només un reflex de com les veien els seus contemporanis.

Les fonts iconogràfiques revelen amb claredat dos tipus d'imatge de la dona medieval: la imatge sagrada i la imatge profana. En aquesta sistematització dual, de bon primer la imatge sagrada sembla la més abundant, amb les figures idealitzades de verges i màrtirs, al costat de les marededéus romàniques i gòtiques. Tanmateix, també hi ha força imatges que representen dones corrents, en actituds i activitats quotidianes, des de dames nobles fins a dones marginades. A partir del segle XII augmenta la representació de dones treballadores, feinejant a casa, però també treballant en tasques agrícoles i artesanals, tant al costat dels homes com soles.

Per realitzar aquest treball s'ha emprat majoritàriament iconografia publicada, de la qual es dóna referència específica en cada cas. Abasta des de finals del segle VIII fins el segle XV. Evidentment, les imatges són més abundants a partir del segle XII en endavant. Pel que fa l'àrea geogràfica, s'han fet servir imatges d'Anglaterra, França, Àustria, Països Baixos, Itàlia i Catalunya. Moltes imatges pertanyen a la pintura mural sobre taula o talla en el món català. D'altres són miniatures que il·luminen pergamins i còdexs, o bé escenes dels anomenats "Llibres d'Hores", tan usuals a la Baixa Edat Mitjana. També trobem dones dibuixades al marge dels llibres de notaris, esculpides en capitells romànics, pintades en frescos gòtics, o formant part de la decoració de plats de ceràmica. En dos casos concrets (jueva, sirena) presentem dibuixos inèdits, copiats de miniatures del fons de l'Arxiu Episcopal de Vic.

1. LA IMATGE SAGRADA DE LA DONA

La representació de la dona en la iconografia romànica gairebé es circumscriu a les imatges sagrades. La Mare de Déu i també verges i màrtirs, així com alguns personatges bíblics, són les representacions femenines que trobem a la iconografia romànica. La seva evolució vers a una major humanització coincideix amb el període gòtic, que fa aparèixer a més, a la dona en tot un seguit d'activitats de la vida quotidiana.

Les marededéus

La representació de la Verge Maria és present a la pintura mural i també a la pintura sobre taula on la trobem com a *Maiestas Mariae* (Làmina 1, Fig. 1), és a dir en majestat, dintre d'un programa relacionat amb la Nativitat, la infantesa de Crist, que inclou també la Dormició i la Glorificació de Maria.

Com diu Joan Sureda (SUREDA, 1981), en la iconografia romànica la Verge Maria és l'element femení constant a qualsevol sistema religiós, també la sublima-

ció de la dona que Joan Crisòstom havia qualificat de “mal necessari”, “temptació natural” i “perill domèstic”.

A banda d'aquestes representacions pictòriques, la Mare de Déu també es converteix en una figura exempta, la talla en fusta amb el nen Jesús a la falda. Simplificant molt, direm que apareix com a vertader tron per a l'infant en l'escultura romànica i a mesura que s'arriba al gòtic es tendeix a una major relació materno-filial.

En l'àmbit de la pintura mural, Maria en majestat apareix a la conca absidal com a tron de Crist, mitjancera entre els homes i Déu. Aquesta representació és hereva de la tradició bizantina, de la *Theotokos* i de la *Nikopéia*, aquesta segona una verge coronada i asseguda en un tron amb el nen a coll que portaven les expedicions de guerrers per demanar la victòria (SUREDA, 1981 pàg.73 i120).

El simbolisme de la Verge Maria en el món romànic també es relaciona amb l'anti-Eva, la nova Eva o també l'antidona que possibilita la redempció de la humanitat (SUREDA,1981 pàg. 73). En aquest sentit en els programes iconogràfics que ens parlen del llibre del Gènesi, la presència de la *Maiestas Mariae* simbolitza la redempció del pecat gràcies a la nova Eva, que és Maria.

En altres contextos també simbolitza l'Església.

La imatge de la Mare de Déu igualment es localitza en els frontals d'altar, ja dins el període tardo-romànic. En la pintura sobre taula les imatges són una mica més humanitzades i per exemple el nen Jesús té un aspecte més infantil que a la pintura mural. La imatge de Maria, que no apareix coronada en les decoracions murals, és representada investida amb la corona en la pintura sobre taula.

També és la protagonista de l'escena de l'Anunciació; en dos exemples de la pintura catalana, Maria és representada en aquesta escena amb un fus, circumstància molt poc habitual (un dels exemples és el de Lluçà, Fig. 2). A continuació la trobem també com a protagonista de la Visitació juntament amb una altra dona, Elisabet.

Verges i Màrtirs

L'evolució que experimenta l'art medieval i que el porta a humanitzar-se en el període gòtic, fa que verges, màrtirs i santes en general, passin de ser codis d'actuació, models de comportament i fins i tot de submissió en el romànic, a esdevenir mitjanceres amb la divinitat, invocades pels seus poders o a esdevenir patrones de gremis i confraries, en el gòtic.

En el romànic català trobem representacions de les santes Bassilissa, Cecília, Coloma, Eulàlia, Helena, Caterina, Julita o Margarida (Fig. 3). En el període gòtic els retaules catalans ens mostren la gran diversitat d'imatges venerades.

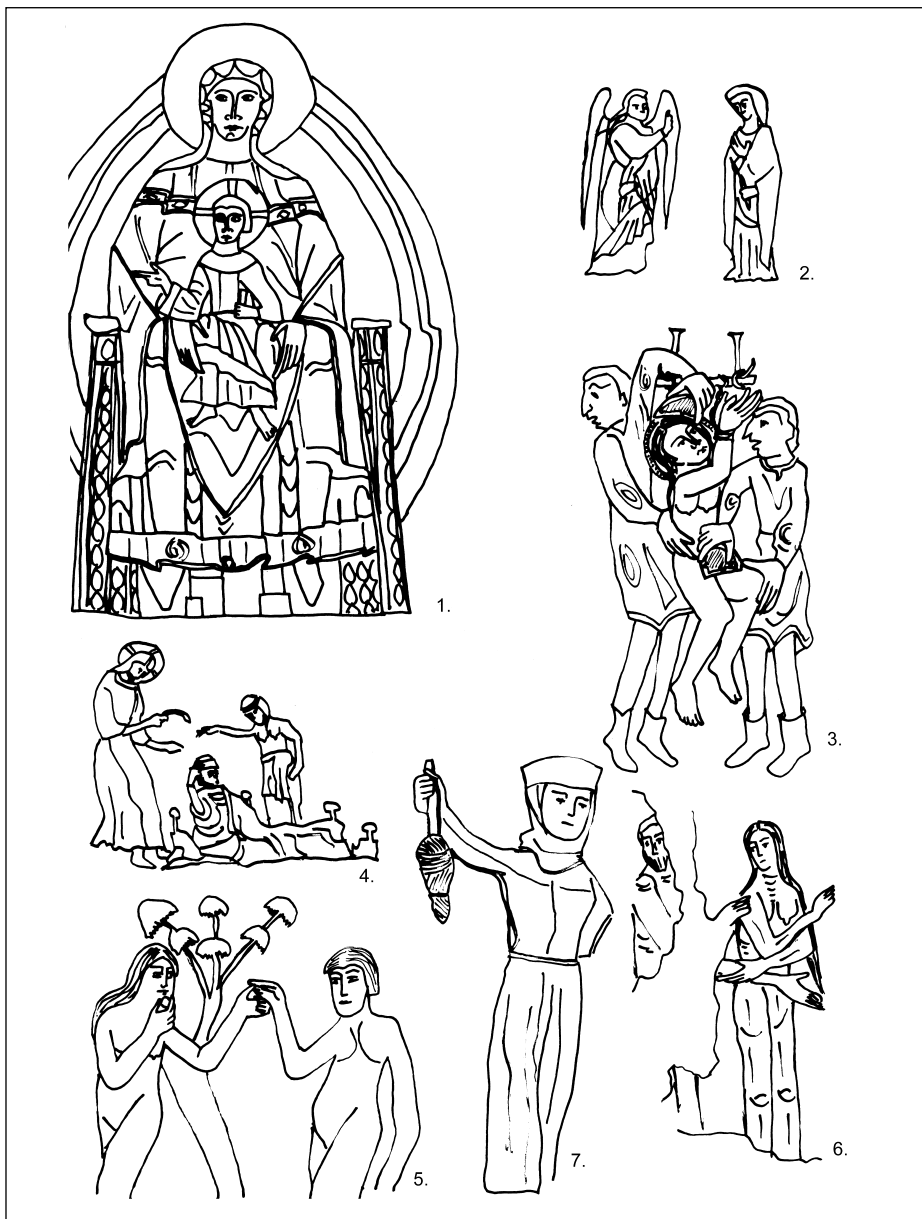
El Nu: Eva

En aquest sentit i relacionat amb el pecat original apareix també la imatge d'Eva. La seva aparició s'integra en la representació del llibre del Gènesi i és una de les poques vegades en què trobem el nu femení en el món medieval.

En algunes miniatures, com per exemple a la Bíblia de Rodes (Fig. 4), es representa la creació d'Eva a partir d'una costella d'Adam. Evidentment els artistes fan especial èmfasi en l'escena del pecat, en què Eva ofereix la poma al seu company (Fig. 5). També trobem l'expulsió del paradís (Fig. 6) i el càstig que això va representar per a l'home: el treball. Llavors se la representa treballant la terra amb Adam, com es pot veure a l'exemple de St. Martí del Brull, utilitzant una podadora a la Bíblia de Ripoll o també amb altres activitats com el filat (Capitell de Santa Maria de l'Estany, Fig. 7).

LÀMINA 1: LA IMATGE SAGRADA DE LA DONA

1. *Maiestas Mariae*. Absis major de Santa Maria de Taüll (Alta Ribagorça). c. 1123. Barcelona, MAC.
2. **Anunciació**. Frontal d'altar de Santa Maria de Lluçà (Osona). Mestre de Lluçà. 1230-1260. Vic, MEV.
3. **Santa Margarida**. Frontal de Santa Margarida de Vilaseca (Osona). Tallers de Vic. 1160-1190. Vic, MEV.
4. *Llibre del Gènesi. Bíblia de Rodes*. Inicis del segle XI. Biblioteca Nacional de París.
5. **Pecat d'Adam i Eva**. Absis de Sant Sadurní d'Osormort (Les Guilleries). Mestre d'Osormort. Vers 1130-1160. Vic, MEV.
6. **Expulsió del Paradís**. Absis de Sant Martí Sescorts (Osona). Mestre de Cardona. Vers 1190-1130. Vic, MEV.
7. **L'home és condemnat al treball: Eva amb un fus**. Capitell del claustre de Santa Maria de l'Estany (Bages). Segona meitat del segle XII.

LÀMINA 1: LA IMATGE SAGRADA DE LA DONA

2. LA IMATGE PROFANA

La imatge profana de la dona medieval es caracteritza per una representació gens uniforme. Així com la imatge sagrada, que respecta els cànons de representació romànics i gòtics, també la imatge “vulgar” té les influències d'aquests estils, però representada més lliurement. La majoria són representacions gòtiques tardanes, del segle XIV i XV, que ens mostren unes imatges més vives i flexibles. Un primer repàs a la iconografia ens va permetre constatar les diverses actituds, treballs, vestimentes, posicions i activitats en què apareixien les dones representades. Per tal de facilitar una anàlisi més completa, hem optat per presentar les imatges agrupades per oficis o activitats: l'agricultura, la ramaderia, l'artesanat, la medicina, l'art, el lleure i, sobretot i paral·lelament a qualsevol activitat, les tasques domèstiques. Encara hi hem afegit un darrer apartat, referent a representacions mitològiques, al·legòriques i caricaturesques de les dones.

Els treballs domèstics (LÀMINA 2 i LÀMINA 3)

La cultura occidental sempre ha associat la feina de la casa a les dones: la llar, els fills, cuinar, endreçar, rentar i tot el reguitzell de petites tasques domèstiques que conformen el dia a dia. L'Edat Mitjana no és una excepció i les imatges reflecteixen tota aquesta feina. La cuina és l'estança principal i la llar de foc l'element essencial, tant si es tracta d'un simple foc a terra o d'una llar més avançada, amb ximeneia pels fums. Així, trobem dones prop de la llar de foc preparant una mena de coques al foc viu, mitjançant una pala llarga; remenant les cendres ja fredes, potser per preparar lleixiu posteriorment; preparant menjar, cuinant i servint a taula. També es representen d'altres activitats complementàries: una dona escombra un terra de cairons fent servir una escombra de bruc; dues dones fan un llit allisant els llençols brodats amb un bastó i cobrint-los amb una flaçada. Altres tasques, com servir el vi en gerres i pouar l'aigua també són realitzades per dones (Làmines 2 i 3).

Amb tot, el símbol més clar de la dona a l'Edat Mitjana és el fus. Gairebé sempre se la representa amb un fus a les mans, com a símbol del treball que mai no para. El dibuix 3 de la làm. 3 és ben representatiu: una dona casada (a jutjar pel cap cobert), amb un fus a les mans, vigilant el seu fill que juga amb una cistella als seus peus. Filar, cardar i teixir era una feina que es podia fer bé a casa i es solia alternar amb les tasques domèstiques. El dibuix 1 reproduït a la làm. 3 mostra una escena domèstica amb tres dones de diversos edats treballant: una dama madura (cap cobert) fila amb un fus a les mans, mentre al seu davant una noia (cabell llarg recollit en una trena) utilitza dues cardadores per desfil·lar la fibra. Seient al mateix banc, d'esquena a la noia, una dona ja gran (mantell sobre el cap) fa el primer procés de cardar la fibra sobre un tronc amb pues. Molt aviat, el procés de filar es farà amb

la filosa, una roda col·locada sobre un banc, que girava amb una maneta i facilitava la feina a les dones. Que el fus s'associa a la imatge de la dona es veu ben clar en la representació al·legòrica que presentem al dibuix 3 de la làm. 11, on una dama a cavall lluita en un torneig contra un cavaller, empuyant un fus enloc de la llança.

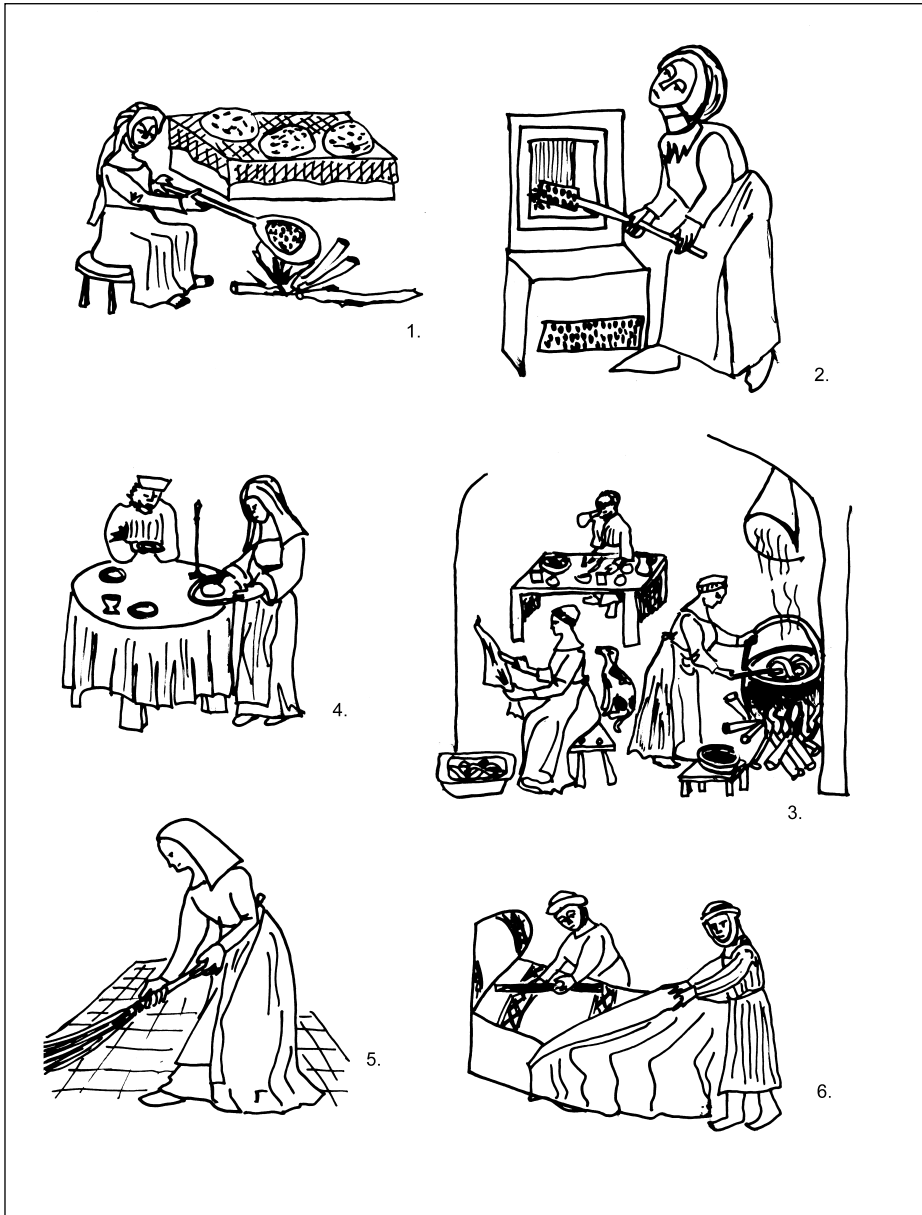
LÀMINA 2: TREBALLS DOMÈSTICS- 1

(FER PA, CUINAR, PARAR TAULA, ESCOMBRAR, FER LLITS)

1. dona coent coques en un foc a terra (França, s. XV; Dioscorides, *Tractatus de herbis*, MS. Lat.993, f. 142r., Biblioteca Estense, Mòdena).
2. dona remenant les cendres de la llar de foc (França, circa 1501; *Le jardin de santé*, vol. II: "La cendre", Petit Palais, Paris).
3. dones preparant i cuinant cap i pota (Itàlia, circa 1385; *Tacuinum Sanitatis*, MS. s.n. 2644, f. 81r., Österreichische Nationalbibliothek, Viena).
4. dona servint a taula (Països Baixos, circa 1515; *The da Costa Hours*, MS. 399, f. 2v., The Pierpont Morgan Library, Nova York).
5. dona escombrant (França, s. XV; *Livre des propriétés des choses*, MS. Fr. 9140, f.107, Bibliothèque Nationale, Paris).
6. dues dones fent el llit (França, s. XIV; *Pèlerinage de la vie humaine*, MS. 1130, f. 83, Bibliothèque Sainte-Genève, Paris).

LÀMINA 3: TREBALLS DOMÈSTICS- 2 (FILAR, CARDAR, POUAR)

1. dones filant i cardant (França, s. XV; *De claris mulieribus*, MS. Royal 16 Gv., f. 56, British Library, Londres).
2. dona treballant a la filosa (França, circa 1505; *La vie des femmes célèbres*, MS. 17, Musée Dobrée, Nantes).
3. dona filant amb un fus (França, s. XV; *Les quatre états de la société: le travail*, École des Belles Arts, Paris).
4. dona pouant aigua (Escola Italiana, inicis s. XV; *De natura rerum... tacuinum sanitatis*, Còdex C-67, f. 105r., Biblioteca Universitaria, Granada).
6. dona omplenant una gerreta des d'una barrica (Itàlia, circa 1385; *Tacuinum sanitatis*, M. sn. 2644, f. 85v., Österreichische Nationalbibliothek, Viena).

LÀMINA 2: TREBALLS DOMÈSTICS-1

LÀMINA 3: TREBALLS DOMÈSTICS-2

ELS OFICIS ARTESANALS (LÀMINA 4 I LÀMINA 5)

L'evolució i creixement de les ciutats durant la Baixa Edat Mitjana va afavorir la incorporació de les dones a l'artesanat. L'associació de les dones amb treballs de tipus tèxtil fa que, de vegades, sigui difícil distingir fins a quin punt es tracta d'una feina domèstica no remunerada, o bé es tracta d'una activitat laboral. Les representacions que trobem mostren dones treballant en diverses feines: l'escena del dibuix 1 (l'àm. 4) mostra dues dones treballant a l'aire lliure per a preparar les fibres de lli: una està asseguda davant el portal d'una casa i sembla picar el lli amb una pala per tal d'allisar-lo; l'altra, davant un taulell amb un tallant especial, potser una bregadora o agramadora (AMADES, 1982, p. 693), talla les fibres a una mida concreta. En canvi, l'escena presentada al dibuix 2 és a l'interior i sembla gairebé un taller de modista: dues dones dretes tallen unes peces de roba sobre una taula, mentre dues dones més, assegudes en bancs baixos, cusen els vestits. El dibuix 3 representa també una dona tallant una peça de roba que sembla un patró. Cal remarcar les diferents tisores emprades en cada escena: en aquesta són tisores grans de dues fulles d'eix central, semblants a les actuals; mentre que en l'escena anterior, les tisores emprades són d'una peça, de tipologia semblant a les que es fan servir per esquilar. I encara, una altra activitat relacionada amb oficis: la dona del dibuix 4 està cosint o reparant una xarxa de pescar amb una llançadora.

Una altra feina freqüent entre les dones medievals és la de venedora. Els dibuixos 5 i 6 presenten dos casos amb l'escena completa: tant la venedora de pa en una fleca, com la peixetera mostren el mateix tipus de botiga: una mena de porxo davant l'entrada de la casa (probablement la mateixa vivenda de la venedora), amb un taulell on s'hi mostra la mercaderia. Una porta dóna accés al darrera, on hi pot haver el taller i el magatzem, l'obrador i el forn, i al pis de dalt, la vivenda.

Els oficis de les dones podien ser, però, molt més durs que els exposats. La làmina 5 en mostra alguns exemples: des del treball de la forja del ferro fins a treballar en mines i carregar sacs. L'ofici de la ferreria s'atribueix, generalment, als homes, però als dibuixos presentats s'hi veuen dones treballant directament en la forja, amb detalls específics del taller i les eines: el dibuix 1 mostra una ferrera en plena feina, picant amb un martell una peça que aguanta amb les tenalles. L'enclusa sembla una peça hexagonal de ferro encastada en un tibosc. A terra, recolzades en l'enclusa hi ha unes altres tenalles i dos martells. El dibuix 3, tot i semblar més simbòlic, amb una dona davant la fornal amb una actitud entre dubitativa i meditativa, permet apreciar bé tots els detalls del taller: la fornal, alta i amb ximeneia, amb una manxa darrera que manté el foc encès; l'enclusa, formada per una base de fusta on s'hi encasta la peça de ferro; i, a sobre l'enclusa, el mall i les tenalles que semblen aguantar alguna cosa a la fornal. Potser la dona només està esperant que s'escalfi la peça que hi ha al foc per a treballar-la. A més, el davantal que porta no deixa dubtes sobre el seu ofici¹.

El dibuix 2 mostra també una ferreria completa, amb la fornal alta, la ximeneia

1. Agraïm a l'Oriol Amblàs i Novellas la referència iconogràfica concreta sobre dones ferreres.

i la manxa, i l'enclusa davant el foc. En aquest cas, el problema rau en la interpretació de la peça que una dona està treballant a cops de mall: la figura d'un nen.

La dona que treballa en una mina a l'aire lliure (dibuix 4) s'ajuda només d'un petit martell, d'una pala llarga per recollir i d'un cistell, on hi ha el producte del seu esforç. Malgrat l'evident idealització del dibuix, que hi representa directament l'extracció de joies i metalls preciosos, la figura d'una dona minera o buscadora de tresors és ben clara i real.

Els dos darrers dibuixos mostren dones treballant amb càrregues feixugues: l'una portant a l'esquena un sac de gra per a moldre. L'escena ens la presenta en el moment de travessar una passera de fusta sobre el rec que surt del molí proper. Tant es pot tractar d'una dona que porta el seu blat a moldre, com de la mateixa molinera. L'altra dona està carregant un gros cistell ple de sal i transportant-lo cap el carro, potser per anar-la a vendre. En qualsevol cas, es tracta sempre de tasques dures i pesades, que es solen associar al treball masculí. Com podem comprovar, a l'Edat Mitjana tampoc no era així.

LÀMINA 4: OFICIS ARTESANALS- 1 (TREBALLAR EL LLI, COSINT, VENENT)

1. dones treballant les fibres de lli (França, principis s. XVI; *Heures de la Bienheureuse Vierge Marie*, Dutuit B. 37, f. 15r., Petit Palais, Paris).
2. dones tallant i cosint peces de lli (Itàlia, circa 1385; *Tacuinum Sanitatis*, MS. s.n. 2644, f. 105 v., Österreichische Nationalbibliothek, Viena).
3. sastressa tallant una peça (França, s. XV; *Le livre des clères et nobles femmes*, MS. Fr. 599, f. 79 v, Bibliothèque Nationale, Paris).
4. dona teixint una xarxa (França, s. XV; *Le livre des clères et nobles femmes*, MS. Fr. 599, f. 17 v, Bibliothèque Nationale, Paris).
5. dona venent pa en una fleca (Itàlia, circa 1385; *Tacuinum Sanitatis*, MS. s.n. 2644, f. 64 v., Österreichische Nationalbibliothek, Viena).
6. dona venent peix en una peixeteria (Itàlia, circa 1385; *Tacuinum Sanitatis*, MS. s.n. 2644, f. 82 v., Österreichische Nationalbibliothek, Viena).

LÀMINA 5: OFICIS ARTESANALS - 2 (FERRERA, MINERA, MOLINERA)

1. dona ferrera, picant l'enclusa amb un martell i aguantant la peça amb unes tenalles (França, s. XV; Ms. Fr. 599, f. 50, Bibliothèque Nationale, Paris).
2. ferrera davant la forn, treballant una peça en forma de nen (ECONOMOU, G.D.: *The Goddess Natura in Medieval Literature*, University of Notre Dame Press, 2002).
3. dona davant la forn, amb el mall i les eines de ferrer (França, s. XIV; *Le Roman de la Rose*, Ms, 1126, f. 115, Bibliothèque Sainte- Geneviève, Paris).
4. dona treballant a la mina (França, s. XV; *Les douze dames de rhétorique*, Ms. Fr. 1174, f. 29r, Bibliothèque Nationale, Paris).
5. dona carregant un sac de gra per a molinar (França, s. XV; *Le mortifiement de vaine plaisance*, Ms. 705, f.38v., The Pierpont Morgan Library, Nova York).
6. dona portant un cistell amb sal (França, circa 1501; *Le jardin de santé*, vol. II: "le sel", Petit Palais, Paris).

LÀMINA 4: OFICIS ARTESANALS-1

LÀMINA 5: OFICIS ARTESANALS-2

L'AGRICULTURA I LA RAMADERIA (LÀMINA 6 I LÀMINA 7)

En les activitats pròpies del camp sempre hi han intervingut dones, si bé pot semblar que algunes tasques eren més aviat “masculines”, i que les dones feien tasques complementàries: preparar i portar el menjar als treballadors, espigolar i recollir les restes de la colita, ajudar a collir la fruita, etc. “Ajudar”, això és el que sembla fer la dona ripollesa del dibuix 3 de la làm. 6: el baix relleu esculpit a la portalada del monestir de Ripoll mostra un home carregat amb una garba de blat sobre l'espatlla; darrera seu, més petita, una dona aixeca els braços i descarrega part del pes de la garba, ajudant a transportar-la. Al dibuix 7, el baixrelleu corresponent al mes de maig, mostra també una dona i un home amb un cistell collint fruita d'un arbre. Es pot dir que la dona ajuda, col·labora? o fa la mateixa feina que l'home?.

Sembla que el conreu de l'hort sigui específic de les dones: recollint cols, al dibuix 4; collint pomes i peres, dibuix 5; i recollint espinaques, com la dona del dibuix 6, que en porta una cistella plena al cap aguantant-la amb una mà, mentre a l'altra hi duu l'omnipresent fus.

Tanmateix, la iconografia medieval mostra les dones fent activitats que semblaven reservades als homes, com ara segar i fer garbes: el dibuix 1 de la làm. 6 mostra dues dones segant amb falç un camp de blat, amb les garbes a punt de lligar darrera seu. De la mateixa manera, les dones del dibuix 2 estan apilotant el fenc mitjançant un rastell i una forca, ambdues eines de fusta de mànec llarg.

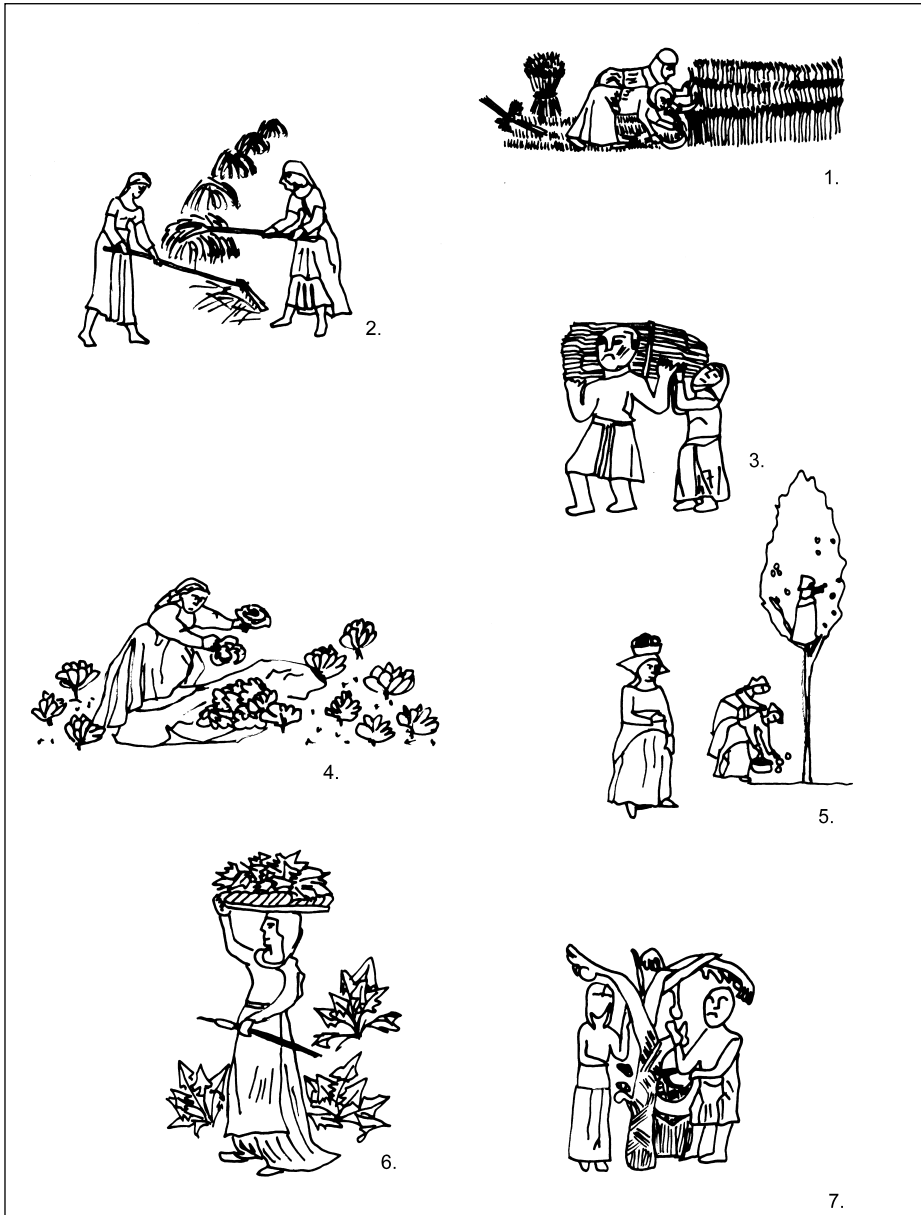
El mateix passa amb la ramaderia, on les feines de munyir i fer mantega (làm. 7, dibuixos 1, 2, 5), o donar menjar a les gallines (dibuix 4), semblen reservades a les dones; però, també és troben dones en tasques generalment realitzades pels homes, com ara esquilar xais i matar el porc. El dibuix 6 mostra una dona esquilant xais amb unes tisores de peça única (semblants a les emprades per les modistes del dibuix 2, làm. 4). I el dibuix 3, en una escena de la matança del porc, s'hi veu una dona ajupida, recollint la sang que surt del coll del porc mitjançant una paella de mànec llarg, mentre un home agenollat sobre l'animal li clava un ganivet al coll i intenta mantenir-lo quiet. Més que considerar que la dona només ajuda, sembla més aviat que hi ha una participació activa en un treball comú.

LÀMINA 6: AGRICULTURA (SEGAR, APILAR FENC, COLLIR FRUITA, CUIDAR L'HORT)

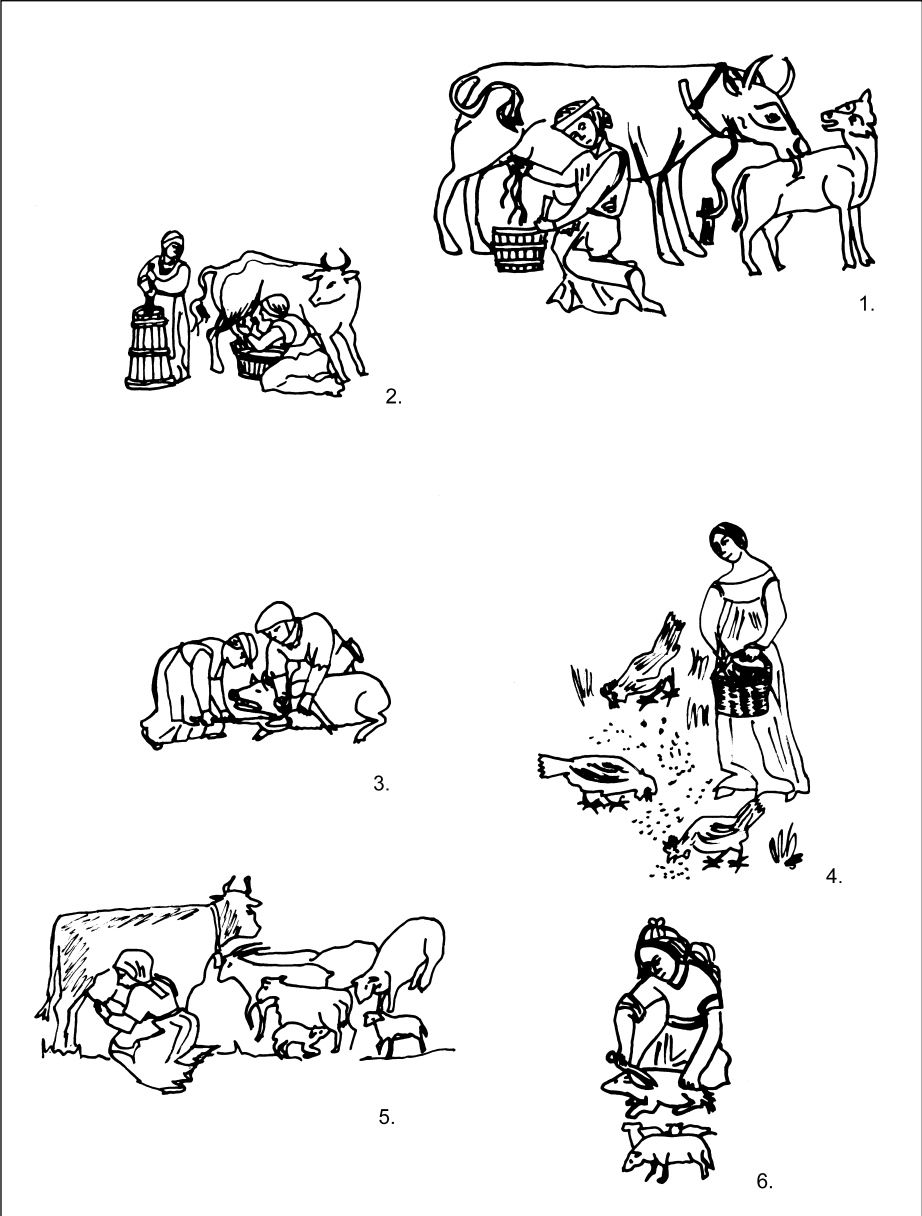
1. dones segant (Anglaterra, s. XIV; *Psaltiri de Luttrell*, British Library, Londres).
2. dones apilant fenc (França, s. XV; *Les très riches heures du duc de Berry*, Musée Condé, Chantilly).
3. dona ajudant a portar una garba de blat (Catalunya, s. XII; Portalada de Santa Maria de Ripoll, monestir de Ripoll, Girona).
4. dona recollint cols a l'hort (Escola Italiana, inicis s. XV; *De natura rerum... tacuinum sanitatis*. Còdex C-67, f. 104v., Biblioteca Universitaria, Granada).
5. dones recollint pomes i peres (França, s. XIV, Ms. 76/1362, f. 10v, Musée Condé, Chantilly).
6. dona amb una cistella d'espinaques al cap (Italia, circa 1385; *Tacuinum Sanitatis*, Ms. s.n. 2644, f. 27, Österreichische Nationalbibliothek, Viena).
7. dona recollint fruita (Catalunya, s. XII; Portalada de Santa Maria de Ripoll, monestir de Ripoll, Girona).

LÀMINA 7: RAMADERIA (MUNYIR, FER MANTEGA, ESQUILAR XAIS, MATAR EL PORC)

1. dona munyint una vaca amb el seu vedell (Anglaterra, circa 1225-1250; *Bestiary*, Ms. Bodley 764, f. 41v., Bodleian Library, Oxford).
2. dones munyint una vaca i fent mantega (França, inicis s. XVI; *Heures de la Bienheureuse Vierge Marie*, Abril Dutuit B. 37, f. 8r., Petit Palais, Paris).
3. dona ajudant a la matança del porc (Països Baixos circa 1500; *The Gold Book of Hours*, Ms. ADD. 24098, f. 29v., British Library, Londres).
4. dona donant menjar a les gallines (Itàlia, circa 1385; *Tacuinum Sanitatis*, Ms. sn.2644, f. 65r., Österreichische Nationalbibliothek, Viena).
5. dona munyint una vaca (Països Baixos, circa 1515; *The da Costa Hours*, Ms. 399, f. 5v., The Pierpont Morgan Library Nova York).
6. dona esquilant xais i ovelles (França, s. XV; Ms. 71, Musée Condé, Chantilly).

LÀMINA 6: AGRICULTURA

LÀMINA 7: RAMADERIA

LA MEDICINA (LÀMINA 8)

Hi ha moltes tasques relacionades amb la medicina i la cura dels malalts on les protagonistes són dones. Algunes semblen més casolanes, com ara preparar i donar el menjar als malalts, fer alguns remeis amb herbes especials, i sobretot, assistir als parts. Ajudar a infantar és una imatge repetida a la iconografia medieval. Els dibuixos 1 i 2 de la làm. 8 mostren aquest cas, generalment una dona postrada al llit on acaba d'infantar, amb algú que l'ha ajudada i que té la criatura en braços. L'escena del dibuix 2, més tardana, és també més concreta: tres dones ajuden a la partera, una té cura d'ella directament, mentre una dama madura ha embolcallat el nen i el passa a una donzella més jove. Es sol tractar de casos de gent noble o burgesa, a jutjar pels llits alts i la roba que vesteixen.

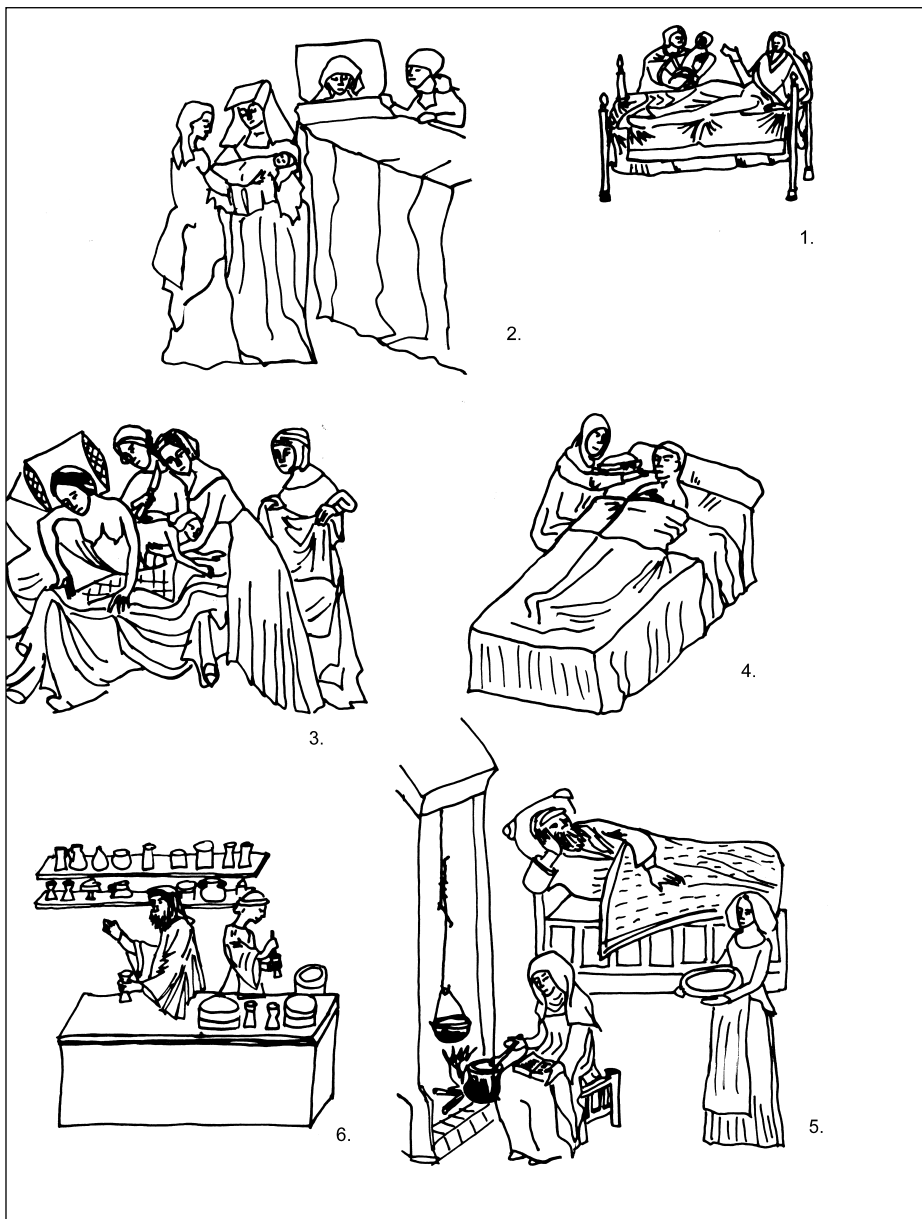
El dibuix 3 representa una cesàrea, fet potser relativament freqüent, però poc documentat a la iconografia. Una cirurgiana, encara ganivet en mà, acaba de practicar una incisió a una partera i està treient l'infant ajudada per una llevadora. Una altra dona, més gran, espera darrera d'elles amb una flaçada per embolcallar el nou nat. Estem, doncs, davant d'una intervenció quirúrgica realitzada a França a la segona meitat del segle XIV. A jutjar per les robes i els pentinats, la partera devia ser una dama noble. El fet que sigui una dona qui realitzi l'operació dóna encara més interès a l'escena.

Els dibuixos 4 i 5 representen dones cuidant malalts. Al primer hi ha una dona gran que peix un malalt estirat al llit. El segon mostra una escena que es desenvolupa a l'interior d'una casa: asseguda vora la llar de foc, una dona gran prepara unes herbes en una olla seguint les indicacions d'un llibre que té obert a la falda. Al costat, una dona més jove s'espera dreta amb una plata a les mans, per a servir la recepta al malalt. El malalt és un home gran, barbat, que jeu en un llit o un escó de fusta prop del foc per estar més calent. Per la roba i les flaçades que el cobreixen es tracta d'un home amb bona posició econòmica. Recolza la mà a la galta dreta, potser per un mal de queixal? No ho sabem mai, però la dona vora el foc és una remeiera.

La de remeiera és una feina especialitzada, on cal una formació i uns coneixements profunds sobre herbes i d'altres substàncies, que es solien recollir al bosc o es cultivaven expressament. L'ús d'opiàcies i altres drogues calmants o excitants està ben documentat per l'arqueologia (JUAN-HORTOLÀ, 1996). Generalment, els coneixements es transmetien per via familiar, de mares a filles, i algunes s'hi dedicaven com un ofici, anant per les cases on demanaven els seus serveis. D'altres en feien un ofici i un negoci alhora: el dibuix 6 mostra una dona apotecària. En una botiga, un home gran amb barba està atenent un client, mentre una dona jove, potser la seva aprenenta o ajudanta, està preparant una recepta en un petit morter. Les posts darrere el taulell contenen pots, gerres i morters, ens indiquen una farmàcia.

LÀMINA 8: MEDICINA (LLEVADORA, INFERMERA, CIRURJANA, REMEIERA, APOTECÀRIA)

1. Dona atenent un part (Anglaterra *circa* 1200; *Psaltiri anglo-català*, Bibliothèque Nationale de France, Paris).
2. Llevadores en un part (França, s. XV; *Histoires des nobles princes de Hainaut*, MS. 149, vol. 3, f. 119, Bibliothèque Municipale de Boulogne sur Mer).
3. Cirurgiana fent una cesària (França, *circa* 1375; *Histoire ancienne jusqu'à César*, vol. 2, f. 199, H.P. Kraus Rare Books and Manuscripts, Nova York).
4. Infermera peixent a un malalt (França, s. XV; *Psautier triple de Cantorbery*, MS. Lat. 8846, f. 106, Bibliothèque Nationale, Paris).
5. Dona preparant remeis vora el foc (Països Baixos, 1470; *Quart Volume d'Histoire scolastique*, MS. Royal 15 Di, f. 18, British Library, Londres).
6. Apotecària, preparant medecines en una farmàcia ((Itàlia, *circa* 1385; *Tacuinum Sanitatis*, Ms. sn. 2644, f. 53 v., Österreichische Nationalbibliothek, Viena).

LÀMINA 8: MEDICINA

L'ART I EL LLEURE (LÀMINA 9 I LÀMINA 10)

La iconografia medieval mostra nombroses dones practicant oficis artístics, si bé cal diferenciar entre les dames nobles, dedicades a una activitat artística per omplir les seves hores de lleure, i les dones que podem considerar artesanes, ja que fan aquesta activitat per a guanyar-se la vida.

Hi ha una important presència femenina en el conreu de la pintura, però en alguns casos es tracta de dames que fan el seu propi autoretrat (dibuix 2, làmina 9). La majoria de pintores, però, dibuixen i pinten imatges religioses, tant sobre taules de fusta com frescos a les parets. Per exemple, el dibuix que està esbossant una dona a la paret d'una església, previ a l'aplicació de la pintura, no deixa lloc a dubtes sobre el seu caràcter sagrat i sobre la professionalitat de l'autora (lám. 9, dibuix 1). L'escena 3 mostra una altra artesana, que en aquest cas està esculpint sobre pedra la imatge d'una dona jove. Utilitza una maceta de fusta i una esarpa de ferro, i sembla que es tracti d'un baix relleu, potser la tapa d'un sarcòfag. En qualsevol cas, és evident la presència activa de les dones en l'artesanat artístic de l'època. Potser caldria revisar els llistats de gremis i oficis per comprovar si oficialment consten els noms de les dones pintores i escultores.

La tasca que està fent la dona representada al dibuix 6 (lám. 9) no deixa lloc a dubtes: una dona de mitjana edat (noble, a jutjar per com vesteix i pel seu entorn amb mobles treballats i un gosset als peus) està escrivint un llibre, emprant dues eines alhora, la ploma i l'estilet. La caixeta oberta sobre la taula conté la resta d'es- tris necessaris per escriure. El dibuix, fet a França al segle XV, ens mostra l'escrip- tora Christine de Pisan en plena feina. De fet, només les dames es podien dedicar a la lectura i l'escriptura, per un tema d'instrucció i de temps lliure, però això no deixa de confirmar la presència de la dona a la literatura medieval.

Una altra activitat artística important era la música. Altra vegada es fa difícil distingir entre lleure i ofici, però la dona tocant el saltiri (dibuix 4, lám. 9) porta uns vestits costosos i va molt ben arreglada, de manera que sembla tractar-se d'una dama, molt aficionada a la música. En canvi, és possible que la dona jove del dibuix 5 sigui una joglaressa, a jutjar per l'escena que es desenvolupa: davant dels comen- sals asseguts a taula, la noia toca una mena d'arpa, potser per amenitzar l'àpat.

La dansa era una altra forma d'esbarjo per a la societat medieval: la dansarina del dibuix 1 de la lám. 10, i que mou el seu cos al ritme d'una mena de castanyo- les, és una representació feta a Catalunya al segle XII. Igualment les dones que dan- sen agafades de les mans i que formen una mena de sardana (dibuix 2), procedei- xen dels Països Catalans (València, segle XIV). La dansa agafats de les mans és molt comú a l'Edat Mitjana, i a vegades es representa per parelles (dibuix 3).

La iconografia ens mostra d'altres activitats de lleure i escenes de la vida quoti- diana, com ara una donzella que es trena els llargs cabells ajudant-se amb una pinta doble, mentre una serventa li aguanta un petit mirall davant seu (dibuix 4, lám.

10). El dibuix 5 mostra una dama, amb un vestit i pentinat molt complicat, que juga amb un home davant un tauler amb fitxes. Els jocs de sobretaula eren una altra manera que tenien les classes nobles de passar les llargues hores d'oci.

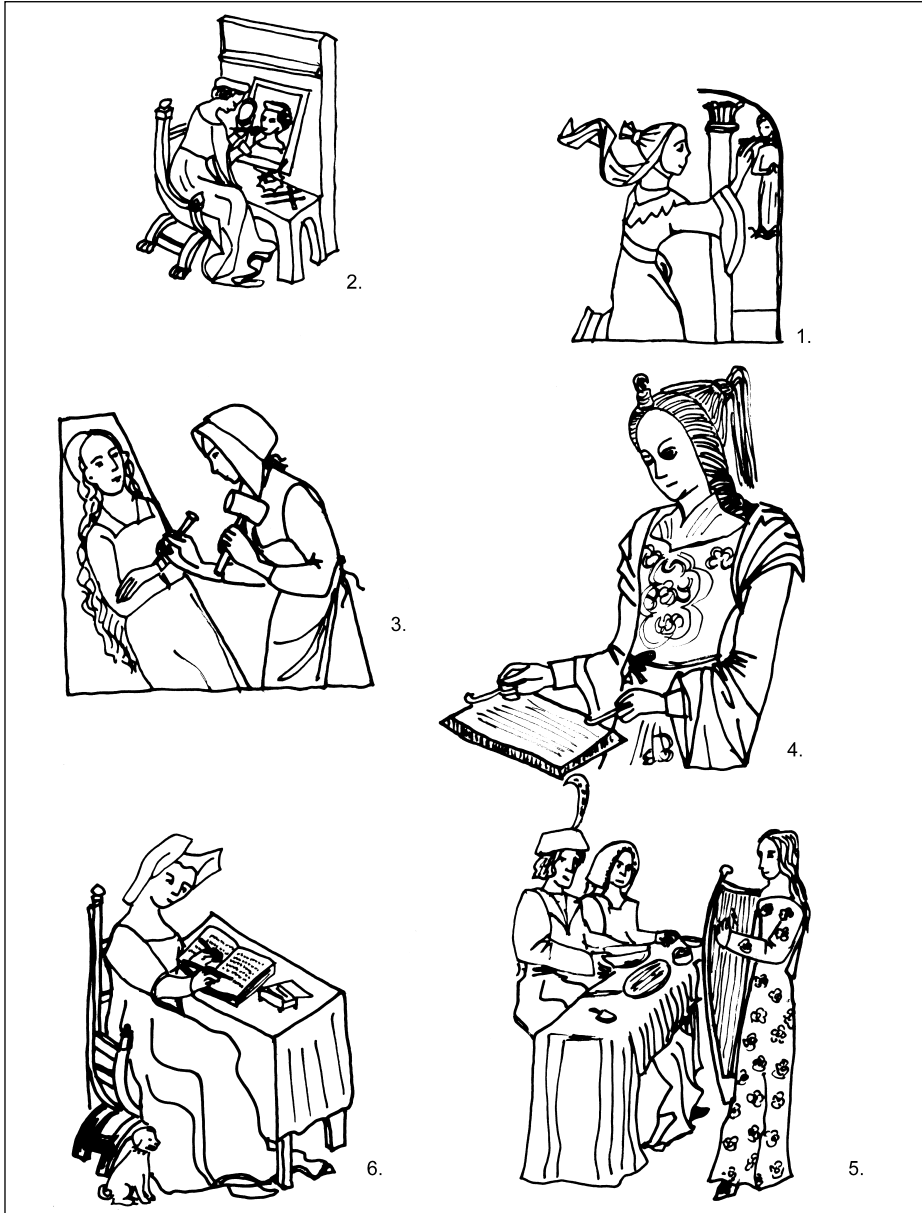
I, encara, si bé la representació d'una colla de dames passejant pel jardí i collint flors, pot ser una escena corrent i sense participació masculina (dibuix 6, làm. 10); també es constata la participació activa de la dona en activitats més agosarades, com ara la cacera: el dibuix 7 mostra unes dames dalt de cavall, seguint als homes en la caça amb falcó.

LÀMINA 9: ART (PINTORA, ESCULTORA, MÚSICA, ESCRIPTORA)

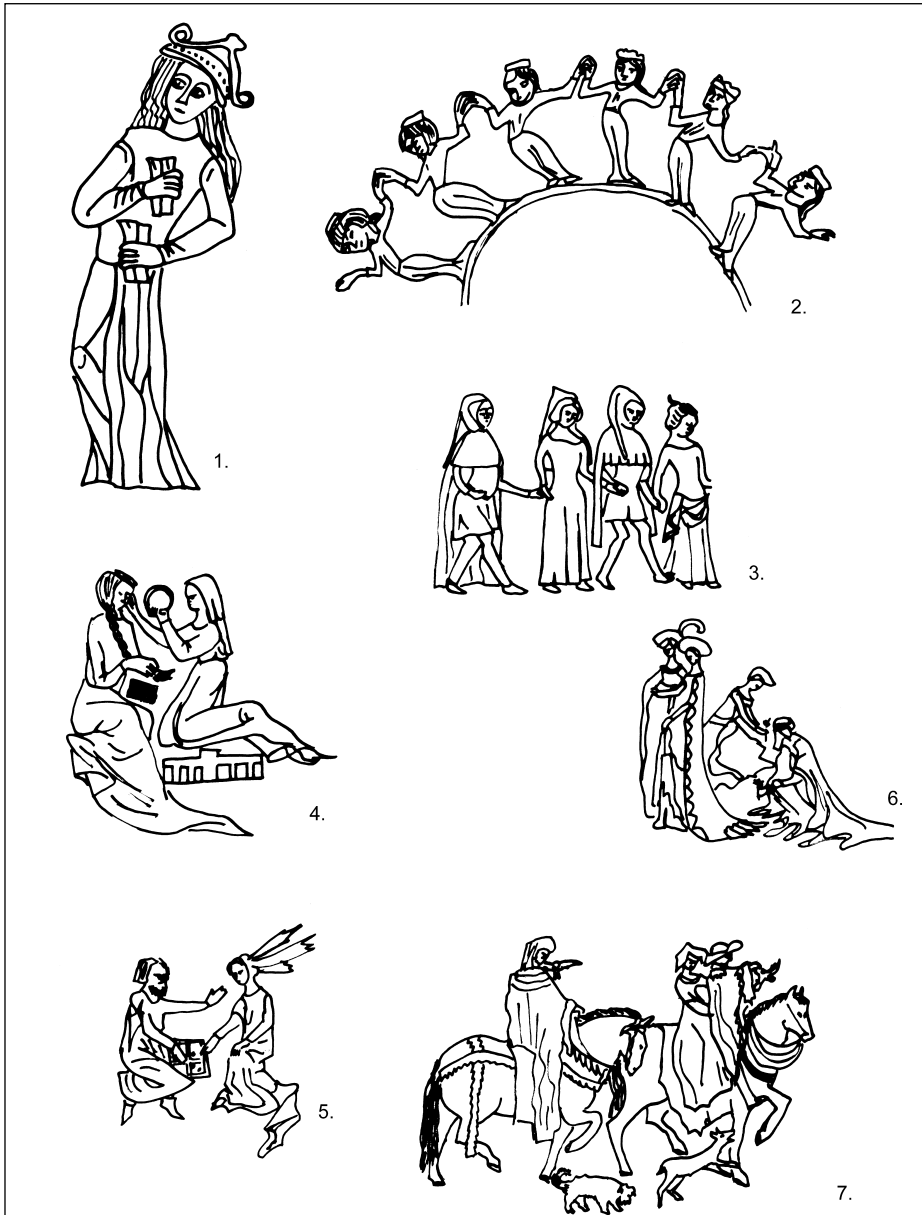
1. pintora dibuixant un fresc (França, s. XV; *Livre des clères et nobles femmes*, Ms. Fr. 599, f. 53 v., Bibliothèque Nationale, Paris).
2. dona pintant un autoretrat (França, s. XV; *Livre des clères et nobles femmes*, Ms. Fr. 1242, f. 101v., Bibliothèque Nationale, Paris).
3. escultora treballant el marbre (França, s. XV; *Livre des clères et nobles femmes*, Ms. Fr. 599, f. 58, Bibliothèque Nationale, Paris).
4. dona tocant el saltiri (França, s. XV; *Livre des clères et nobles femmes*, Ms. Fr. 599, f. 29, Bibliothèque Nationale, Paris).
5. joglaressa tocant l'arpa davant els comensals (França, 1500-1525; *Book of Hours*, Ms. Rawl. Liturg. E36, f. 90v., Bodleian Library, Oxford).
6. escriptora a la seva taula de treball (França, s. XV; *Collected Works of Christine de Pisan*, Ms. Harley 4431, f. 4, British Library, Londres).

LÀMINA 10: EL LLEURE (DANSA, PENTINAR, JUGAR, JARDÍ, CACERA)

1. dansarina acompanyant-se d'una mena de castanyoles (Catalunya, s. XII; capitell del claustre de Santa Maria de l'Estany, monestir de l'Estany, el Bages).
2. dones dansant agafades de les mans (València, s. XIV; fragment d'una plàtera de ceràmica en verd-i-manganès feta a Paterna, Museu de Ceràmica, Barcelona).
3. dansa per parelles agafades de les mans (França), segle XIV.
4. donzella pentinant-se, ajudada per una serventa (Anglaterra, s. XII. *Medieval Book of Seasons*).
5. dama jugant davant un tauler (Anglaterra, s. XII, *Medieval Book of Seasons*)
6. dames nobles passejant i collint flors al jardí (França, s. XV; *Livre d'Heures du Duc de Berry*, Musée Condé, Chantilly)
7. dames muntant a cavall en una cacera (França, s. XV; *Livre d'Heures du Duc de Berry*, Musée Condé, Chantilly).

LÀMINA 9: L'ART

LÀMINA 10: EL LLEURE

REPRESENTACIONS MITOLÒGIQUES, AL·LEGÒRIQUES I CARICATURESQUES (LÀMINA 11)

Hem seleccionat i agrupat en aquest apartat unes quantes representacions iconogràfiques de dones medievals que s'aparten dels models establerts: es tracta de simbologies, al·legories i fins i tot de caricatures o representacions estereotipades de la dona, però que ens interessin pel rerafons social i cultural que traspuen.

En concret, el dibuix 1 de la làm. 11 es pot interpretar simplement com unes dones que estan construint un mur: l'escena mostra com es col·loquen els carreus un a un, i les eines emprades, la gavella i la pala per fer el morter, a més del material, uns carreus ben tallats i escaïrats. Però es evident, que a més de la informació que dona sobre l'ofici de paleta i que aquest és executat per dones, hi ha un petit detall que no quadra: els vestits. Les dones representades no són simples treballadores, ja que porten vestits sumptuosos i una, fins i tot, una corona al cap. L'escena correspon al llibre "La ciutat de les dones", de l'escriptora medieval Christine de Pisan, comentada a la làm. 9, dibuix 6.

Una altra al·legoria és la referent a les dones guerreres. Precisament la lluita i la guerra, l'espai masculí per antonomàsia, es representa mitjançant dones. El dibuix 2 (làm. 11) mostra una colla de dones defensant un castell amb arcs i ballestes. Fins aquí res a dir, si no fos pels projectils emprats, només flors, el símbol de l'amor i de la dona. També és molt interessant la dama a cavall lluitant en un torneig contra un cavaller (dibuix 3, làm. 11). Ambdós personatges estan enfrontats, amb els cavalls al galop, però el cavaller, tot i anar vestit amb cota de malles i protegit igual que el seu cavall, va completament desarmat i fa un gest amb la mà enlaire com si vulgués aturar la seva contrincant. La dona va vestida com una dama, sense cap protecció especial, igual que el seu cavall, però ella sí que porta un arma: un fus, que branda com una llança davant el cavaller desarmat. Altra vegada una al·legoria simbòlica entre el binomi home/dona, lluita/amor?

Entre els éssers mitològics representats a la iconografia medieval també trobem algunes dones, concretament sirenes. Però no es tracta de les sirenes clàssiques de l'àrea mediterrània (meitat dones, meitat ocells), sinó de les sirenes nòrdiques (meitat dones, meitat peixos). El dibuix 5 de la làm. 11 mostra una dona amb els llargs cabells deixats anar i pentinant-se'ls amb l'ajuda d'una pinta doble, mentre amb l'altra mà aguanta un mirallet rodó. Va nua de la meitat superior del cos, i la meitat inferior és com la cua d'un peix plena d'escates. Deixant a part el fet que es representa una sirena, observem una certa semblança d'aquesta escena, amb la de la noia pentinant-se del dibuix 4, làm. 10, que potser s'explicaria tenint en compte la procedència anglesa d'ambdues representacions.

La sirena representada al dibuix 4 correspon al segle XI i té una procedència catalana. Les correlacions amb la sirena anterior, corresponent a una miniatura d'un llibre anglès de finals del s. VIII, són evidents, però hi ha certes diferències remarcables: la sirena catalana és molt més barroera en el seu traç, mentre la primera

manté un aire clàssic; la postura en general és la mateixa, amb els dos braços enlaira, amb una mà als cabells, però sense pentinar-los, i agafant-se la cua amb l'altra mà. La cua és molt llarga i representada amb les típiques escates, mentre la part superior de la dona amaga el nu amb pinzellades blaves sobre el tors. Evidentment, el miniaturista català del segle XI va fer la seva versió d'una sirena per a un llibre de la catedral de Vic. Ens podríem preguntar, però, quins originals va tenir a l'abast per a inspirar-se.

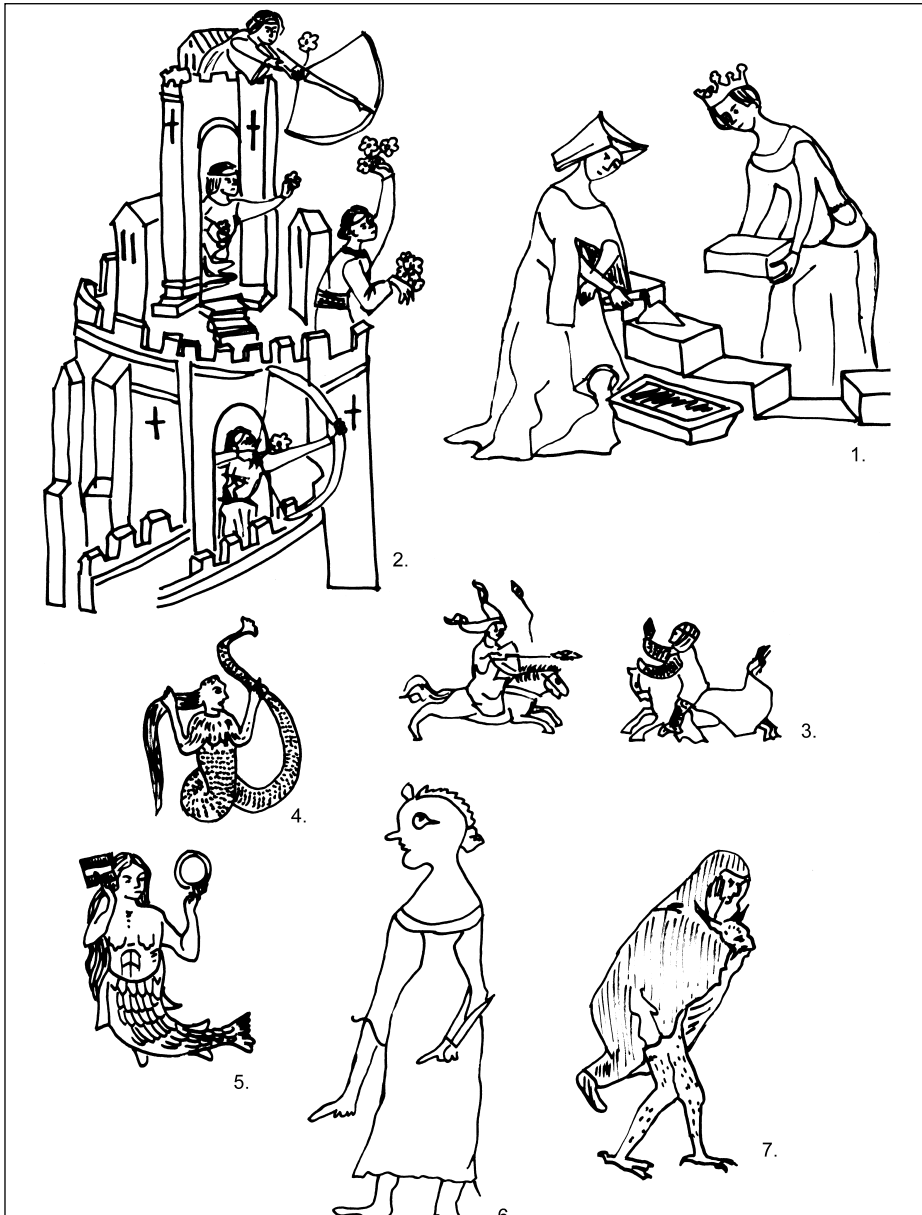
També trobem representacions de dones que formaven part d'una societat coetània però al marge dels cristians: jueves i bruixes. El dibuix 6 de la làm. 11 és particularment interessant: es tracta d'un esbós d'una dona jueva, al costat d'un text notarial. El dibuix mostra una dona, amb els braços extremadament llargs, vestida a la manera del segle XIV, molt escotada i amb una mena de còfia que li recull els cabells. El cap, de perfil, permet apreciar un ull molt gran i estirat cap a l'extrem, com si fos pintat, i un nas molt marcat. Possiblement el dibuix fou fet pel mateix notari Pere Mas l'agost del 1391, ja que la dona sembla assenyalar el text que té a la seva esquerra, on específicament hi consta una nota sobre el bateig dels jueus i les jueves de Vic i els programs que van tenir lloc a Catalunya en aquell mateix any².

Pel que fa les bruixes, concebudes com a dones grans, lletges, que vivien soles i apartades de la societat, a vegades enmig del bosc, on collien les herbes i matèries que els hi permetien fer els seus encanteris, hem seleccionat la imatge del dibuix 7 (làm. 11): cap el 1410, el pintor Ramon de Mur va realitzar una taula amb el tema del Judici Final i, en un costat, a la zona d'anar cap l'infern, hi trobem la representació d'un dimoni que es carrega a l'esquena una dona vella. Va coberta amb un mantell negre de cap a peus i sembla posar-se les mans al cap. Al rostre hi sobresurt un nas ben gros, com a símbol de la seva lletgesa. El pintor volia reflectir una bruixa, una jueva, una dona dolenta? No ho podem saber amb certesa, però al costat no hi ha cap home que se l'emportin cap a l'infern.

2. Agraïm a la Irene Llop i Jordana, que està acabant la seva tesi doctoral sobre els jueus de Vic a l'Edat Mitjana, la notícia sobre aquest dibuix -fins ara inèdit- d'una jueva. Alhora, donem les gràcies al Dr. Miquel S. Gros, director de l'Arxiu Episcopal de Vic, per les facilitats en la consulta del manual i permetre la reproducció del dibuix. Remarquem que el text, curiosament, parla dels jueus i de les jueves de Vic, separant el gènere.

LÀMINA 11: REPRESENTACIONS MITOLÒGIQUES I AL·LEGÒRIQUES
(GUERRERA, TORNEIG, PALETA, JUEVA, BRUIXA, SIRENA)

1. dames nobles construint els murs d'una ciutat (França, s. XV; *Collected Works of Christine de Pisan: Cité des Dames*, Ms. Harley 4431, f. 290, British Library, Londres).
2. dones guerreres, defensant un castell i llençant flors amb arcs i ballestes (Anglaterra 1326-1327; *De Nobilitatibus, sapientiis, et prudentiis regum*, Ms. CH. CH. 92, f. 4r., Christ Church, Oxford).
3. dama a cavall, lluitant amb un fus en un torneig (Anglaterra, s. XIII; Ms. 229, f. 329r., Beinecke Library, University of Yale, New Haven).
4. sirena agafant-se els cabells amb una mà i la cua amb l'altra (Catalunya, 1065-1066; *Paralipomenon*, MS.6 (LX), fol.1, deixebles d'Ermemir Quintilià, Catedral de Vic, ACV, Vic, Osona).
5. sirena pentinant-se (Anglaterra, finals s. VIII; *Historia et Figura animalium*, f. 18, Canterbury Cathedral Library, Canterbury).
6. caricatura d'una jueva (Catalunya, s. XIV; *Manual Notarial de Pere Mas*, s.n., Arxiu Episcopal de Vic, Vic, Osona).
7. dimoni emportant-se cap l'infern una dona vella, potser una bruixa (Catalunya, 1412; Ramon de Mur: *El Judici Final*, fragment de la Taula central del retaule de Guimerà, Urgell; Museu Episcopal de Vic, Vic, Osona).

LÀMINA 11: AL·LEGORIES I CARICATURES

BIBLIOGRAFIA DE REFERÈNCIA

AA.VV. (1986): *Catalunya Romànica, vol. XXII: Museu Episcopal de Vic, Museu Diocesà i Comarcal de Solsona*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 383 ps.

AA.VV. (1998): *Història de Catalunya*. Vol 4. Salvat. Barcelona.

AMADES, J. (1982): *Costumari Català. El curs de l'any*. Vol. IV. Edicions 62. Barcelona.

BOLÒS, Jordi (1998): *La vida quotidiana a Catalunya en l'època medieval*. Edicions 62. Barcelona.

CABRÉ, M (1988): "Formes de cultura femenina a la Catalunya medieval", a *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, M. Nash, ed., p. 31-52.

FOX, S. (1989): *La mujer medieval. Libro de Horas iluminado*, Mondadori, Madrid, s.p.

DALMASES, Núria; JOSÉ I PITARCH, Antoni (1984): *Història de l'Art Català*. Vol. III. *L'art gòtic. S. XIV-XV*. Edicions 62. Barcelona.

DALMASES, Núria; JOSÉ I PITARCH, Antoni (1986): *Història de l'Art Català*. Vol. I. *Els inicis de l'art romànic. S. IX-XII*. Edicions 62. Barcelona.

GROS, Miquel S. (1991): *Museu Episcopal de Vic. Pintura i escultura romànica*. Editorial AUSA. Sabadell.

JUAN, J.- HORTOLÀ, P. (1996): "Estudi de microrrestes vegetals i compostos orgànics en residus cendrosos i continguts de recipients procedents del poblat medieval de l'Esquerda, Osona" a OLLICH, I. (dir.): *L'Esquerda. Memòria de les excavacions arqueològiques, sector medieval, campanya 1996*.- Generalitat de Catalunya (inèdita).

MOLAS FONT, M.D., ed. (2002): *Vivir en femenino. Estudios de mujeres en la antigüedad*, Edicions Universitat de Barcelona (Breviaris, 3), Barcelona, 180 ps.

NASH, M., ed. (1988): *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, 282 ps.

OCAÑA, M. (1998): *El Món agrari i els cicles agrícoles a la Catalunya Vella (s. IX-XIII)*, Publicacions Universitat de Barcelona (Documenta, 1), Barcelona, 136 ps.

OLLICH, I. (2003): “Arqueología medieval y género”, a *Morir en Femenino, Mujeres, ideología y prácticas funerarias desde la Prehistoria hasta la Edad Media*, M.D. Molas, ed. Edicions Universitat de Barcelona, p. 237-266.

PASCUAL, V.- RIAL, R. (1992): *Les col·leccions del Museu Episcopal de Vic*, Eumo Ed. (L'entorn, 25), 159 ps.

RIVERA, M. (1988): “Dret i conflictivitat social entorn de les dones a la Catalunya pre-feudal i feudal”, a *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, M. Nash, ed., p. 53-71.

SUREDA, Joan (1981). *La pintura romànica a Catalunya*. Alianza Editorial. Madrid.

VINYOLES, T.M. (1988): “L'esdevenir quotidià: treball i lleure de les dones medievals”, a *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, M. Nash, ed., p. 73- 89.

WADE LABARGE, M. (1986): *La mujer en la Edad Media*, Nerea, Madrid . 318 ps.